

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

УДК 811. 161 2'367.5

Л. В. Прокопчук

ПРОБЛЕМА ПОРЯДКУ СЛІВ У ТЕОРЕТИЧНОМУ Й ПРИКЛАДНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті здійснено спробу узагальнити досвід вивчення особливостей порядку слів у вітчизняному мовознавстві, визначити ті питання, які потребують перегляду й наукового осмислення.

Зазначено, що історія вивчення порядку слів в українській мові сягає початку XVII століття, проте як у перших граматиках, так і в граматиках XIX століття питання порядку слів подано з урахуванням шкільного викладання мови з опертям не на мовознавчі критерії, а на логічні чи психологічні. Автори граматик послідовно розрізняють два типи порядку слів, хоч пропонують власні варіанти їхньої номінації. Більш докладну класифікацію порядку слів запропонував М. Перегінець. Науковець виокремлює такі типи порядку слів: природно-логічний, або узуальний; контактний; порядок слів, зумовлений конкретністю, реальністю окремих понять; імпульсивний, або збуджувальний; імпресивний, або напружувальний; музичний, або ритмічний.

У сучасному мовознавстві сформувався два основні підходи до витлумачення поняття «порядок слів»: його розглядають у зв'язку із граматичними особливостями мови або у зв'язку з актуальним членуванням речення.

Ключові слова: порядок слів, прямий порядок слів, непрямий порядок слів, інверсія, синтагматичне членування речення, актуальне членування речення.

Постановка наукової проблеми. Порядок слів у кожній мові є однією з важливих синтаксичних характеристик цієї мови. Слова в реченнях української мови розміщуються в певному, традиційно усталеному одне до одного порядку. Порядок слів у реченні зумовлений причинами соціально-мовними, насамперед природно-індивідуальною сутністю української мови, своєрідністю її різнотипних одиниць – морфологічних, особливо синтаксичних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання порядку слів у вітчизняному мовознавстві досліджували В. Сімович, М. Перегінець, І. Чередниченко, О. Мельничук, П. Дудик, К. Шульжук, С. Єрмоленко, О. Білоусова, В. Рогожа та ін. Попри давні традиції вивчення особливостей словопорядку в українській мові, чимало питань потребують повнішого науково-синтаксичного осмислення і ґрунтовних досліджень, що й зумовило актуальність нашої наукової розвідки.

Мета статті – проаналізувати основні підходи до наукового витлумачення порядку слів у вітчизняному мовознавстві й окреслити перспективи для подальших наукових студій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Уперше про особливості словопорядку йдеться в праці Мелетія Смотрицького «Грамматіки Славѣнскія правилое Синтаґма...» (1619). Зокрема, наприкінці третьої частини «Ω чинѢ грамматичесѢ» автор подає правила розташування слів у реченні. Такий виклад матеріалу, очевидно, зумовлений тим, що ця граматика адресована насамперед викладачам. Варто зауважити, що «щільне поєднання наукових, кодифікаційних і навчальних завдань» було характерною особливістю давнього мовознавства, а отже, й граматичних студій [11, с. 9]. «Граматики» М. Смотрицького значно вплинула на граматики закарпатських філологів А. Коцака (1768), М. Лучкая (1930), слугувала одним із джерел і рукописної «Грамматіки языка славеноруского» (1824) І. Могильницького, у якій порядку слів присвячено третій розділ четвертої частини граматики. Автор, як і попередники, пропонує

лише правила словопорядку, зауважуючи при цьому, що вони значною мірою залежать від логіки, властивостей мови і народних традицій [6, с. 50]. Загальний огляд особливостей словопорядку в давньоруській мові подано в «Нарисах з історичного синтаксису української мови» О. П. Безпалька [3, с. 209–223].

У II половині XIX ст. – початку XX ст. з'являється декілька граматик української мови шкільного типу (О. Огоновський, В. Коцовський, І. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович, Г. Шерстюк та ін.), у яких питання порядку слів подано з урахуванням шкільного викладання мови з опертям «не стільки на мовознавчі критерії, скільки на логічні або психологічні» [17, с. 7]. Автори розрізняють два типи порядку слів, пропонуючи власні варіанти їхньої номінації: *правильний*, або *простий / переставний* в О. Огоновського, *нормальний / свободний* у С. Смаль-Стоцького, *звичайний / довільний* у В. Сімовича.

Більш докладну класифікацію порядку слів запропонував М. Перегінєць, який виокремив такі типи:

1) природно-логічний, або узуальний (передбачає формальне відображення послідовної залежності окремих членів речення: на першому місці стоїть підмет, на другому – чинність, стан, ознака, присудковість узагалі, зумовлена підметом, на третьому – залежні іменники (з узгодженими прикметниками чи без них);

2) контактний (подібний до узуального, що впорядковує складові частини відповідно до їхніх внутрішніх зв'язків, уникаючи розділення зв'язаних між собою мовних одиниць; характеризує синтаксично не розгорнені словосполучення, що починаються із залежних іменників (об'єктів));

3) порядок слів, зумовлений конкретністю, реальністю окремих понять (протилежний контактному, поряд стоять конкретні, близькі за змістом частини словосполучень, а складники, позбавлені цих ознак, відсуваються далі; служить для досягнення унаочнення);

4) імпульсивний, або збуджувальний (служить для зосередження уваги співрозмовника на певному складовому елементі і досягається за допомогою розташування цього елемента на першому місці в реченні);

5) імпресивний, або напружувальний (щоб утримати читача чи слухача в напруженому стані, посилити його цікавість і увагу, головний для певної ситуації елемент переносять на кінець речення);

6) музичний, або ритмічний (характеризує переважно художню мову; передбачає розташування компонентів речення відповідно до вимог ритміки й мелодики, а не логічного, психологічного чи граматичного їхнього взаємозв'язку) [12, с. 202–203].

На думку мовознавця, порядок розташування слів у реченні значною мірою залежить від смислової структури висловлюваної думки. Подібною до типології М. Перегінця є класифікація Ю. Шереха, який, окрім узуального, імпульсивного й експресивного, виокремлює розповідні типи порядку слів, до яких, на думку автора, вдаються, щоб передати живу, схвильовану розповідь [17, с. 145]. Науковець виокремлює просторово-розповідний і часово-розповідний типи порядку слів. До першого типу вдаються, щоб привернути увагу читача до того явища, про яке йдеться в реченні, і дати змогу поступово охопити описом увесь простір, а для цього на перше місце висуюють присудок, напр.: *Блищала на сонці черетця дахів, світилися вікна в мечетях, паши в нагрітий камінь, горіли, як маки, фези, кричали птахи й продавці, дзвенів метал у кузнях...* (М. Коцюбинський). Щоб увиразнити динаміку описуваного, використовують часово-розповідний тип порядку слів. У такому разі присудки переносять на кінець речення, напр.: *Не один нащадок Прометей блискучу іскру з неба здобував, і безліч рук до неї простягалось* (Л. Українка) [17, с. 145–146].

У сучасному мовознавстві сформувався два основні підходи до витлумачення поняття «порядок слів». Представники першого (І. Г. Чередниченко, П. С. Дудик, К. Ф. Шульжук та ін.) розглядають порядок слів у зв'язку із граматичними особливостями мови й визначають його як «властиве певній мові розміщення слів у реченні, яке зумовлене його змістом і структурою» [8, с. 127]. Хоч порядок слів в українській мові відносно вільний, проте кожне зі слів зазвичай має типове для себе розташування в реченні: типове,

але не абсолютне, не єдино можливе. В українській мові розмежують такі два основні різновиди порядку слів: прямий і непрямий, або інверсійний. Прямий порядок слів має два основні вияви: 1) морфологічний, коли, зокрема, іменники стоять перед дієсловами, прикметники, слова прикметникової форми (деякі займенники й числівники) перед іменниками, прислівники способу дії – перед дієсловами, а місця – після них та ін.: *Легенька хвиля ледве помітно зносить човен убік* (О. Довженко); *Легенький вітерець подихає з теплого краю* (П. Мирний); і 2) синтаксичний, загально й звично застосований тоді, коли, наприклад, присудок уживається після підмета; означення – перед підметом чи головним членом у реченнях односкладних номінативних; перед додатком чи обставиною; додаток і обставина після присудка або ж після дієслівного головного члена односкладного речення тощо [8, с. 128].

Більшість мовознавців (І. Г. Чередниченко, С. Я. Єрмоленко, П. С. Дудик) виокремлює три основні функції порядку слів: граматичну, семантичну, стилістичну. Граматична роль порядку слів полягає в тому, що в окремих випадках він слугує синтаксичним засобом визначення структури й типу речення. Це стосується тих синтаксичних побудов, які утворилися іменниковою й прикметниковою словоформами, напр.: *Веселий юнак* – односкладне номінативне речення, пор.: *Юнак веселий* – двоскладне речення; у якому підмет і присудок виражені іменником у формі називного відмінка: *Моя мати* (підмет) – *лікар* (присудок), пор.: *Лікар* (підмет) – *моя мати* (присудок).

Порядок розміщення слів може слугувати критерієм визначення синтаксичної ролі інфінітива в реченні, напр.: *Переховуватись далі на цьому боці було небезпечно* (М. Коцюбинський), *переховуватись* – підмет. У реченні *Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве!* (П. Куліш) інфінітив *згадувати* виступає головним членом односкладного безособового речення. Такі речення розрізняються також і стилістично: перше з них містить оцінку ситуації; друге слугує засобом вираження внутрішнього емоційного стану людини. Певне словорозташування, на думку С. Я. Єрмоленко, дає змогу визначити стильову належність тексту, впливає на виникнення «додаткових стилістичних відтінків (колеритів) мовлення – описовості, розповідності, інформативності, урочистості тощо» [9, с. 121]. Про семантико-стилістичні функції порядку слів ідеться в працях І. Г. Чередниченка [16], С. Я. Єрмоленко [8], О. І. Білоусової [1], В. Г. Рогожі [13].

Зміна порядку слів досить часто впливає на семантику повідомлюваного, напр.: у словосполученнях з кількісним числівником у препозиції до означуваного слова міститься вказівка на чітко окреслений період або точно визначену кількість осіб, тимчасом як перенесення числівника в постпозицію змінює значення вислову на приблизне: *Сім років минуло відтоді*; пор.: *Років сім минуло відтоді*.

У другій половині ХХ століття порядок слів почали розглядати у зв'язку з актуальним членуванням речення. Проте докладне й цілісне уявлення про закономірності смислового функціонування порядку слів, за переконанням О. С. Мельничука, можливе лише тоді, «коли порядок слів як носіїв різної смислової ваги в реченні буде розглядатися у зв'язку з членуванням речення на синтагми» [10, с. 254]. Науковець вважав, що те смислове членування, яке В. Матезіус визначав як «актуальне членування», є насправді членуванням синтагматичним [10, с. 252]. Синтагму О. Мельничук розглядає як «інтонаційно виділюваний і позиційно цілісний (не розділюваний іншими не належними до нього елементами) однослівний чи багатослівний відрізок мовлення, що виявляє певну смислову єдність і вступає в смисловий зв'язок взаємності чи однорідності з суміжним відрізком мовлення, виділюваним на тому самому рівні» [15, с. 434]. Учений пропонує поділ синтагм на прості й складні, які, у свою чергу, є «результатами виділення на різних рівнях синтагматичного членування мовного потоку» [15, с. 438]. Проте запропонована процедура сегментування синтаксичних структур не знайшла широкої підтримки серед вітчизняних мовознавців. Такий підхід до аналізу порядку слів подано лише в посібникові «Синтаксис сучасної української літературної мови» М. У. Каранської [9]. Порядок слів у взаємозв'язку з актуальним членуванням розглядає М. О. Вінтонів. Науковець подає тільки окремі

зауваги щодо особливостей українського словопорядку, пов'язаного з оформленням того чи того типу актуального членування речення [4, с. 68–74].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, незважаючи на давні традиції вивчення порядку слів в українському мовознавстві, чимало питань ще потребують більш ґрунтовного вивчення й науково-синтаксичного осмислення. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в аналізі українського словопорядку у зв'язку з активним членуванням тексту.

Список використаної літератури

1. Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Білоусова. – Дніпропетровськ, 2010. – 23 с.
2. Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови. – К. : Рад. школа, 1960. – 234 с.
3. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах : [редкол. : І. К. Білодід (голова), Ю. Л. Булаховська, Т. Б. Лукінова (відп. секретар), О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 448–471.
4. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви [Текст] : монографія : [відп. ред. А. П. Загнітко] / М. О. Вінтонів. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.
5. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. / М. Возняк // Записки НТШ. – 1909. – Т. ХС, кн. ІV. – С. 50–51.
6. Граматика руської мови / Улож. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – [3-е вид., перероб. і доп.]. – Відень, 202 с.
7. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 127 с.
8. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.
9. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
10. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
11. Німчук В. Мовознавство на Україні в ХІV–ХVІІ ст. / В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 223 с.
12. Перегінець М. Синтаксичне вживання граматичних форм / М. Перегінець // Підвищений курс української мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – Х. : Рад. школа, 1931. – С. 191–240.
13. Рогожа В. Г. Порядок слів у висловленнях з експресивно-вольовою модальністю в текстах кодексів України / В. Г. Рогожа. – Режим доступу : // www.univer.km.ua. Університетські записки, 2006, № 2 (18) – С. 418–422.
14. Сімович В. Граматика української мови : [для самонавчання та в допомогу шкільній науці] / В. Сімович. – Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1986. – С. 394–398.
15. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
16. Чередниченко І. Г. Стилiстико-синтаксичні функції порядку слів у реченні і речень у контексті в сучасній українській літературній мові / І. Г. Чередниченко // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 5. – С. 14–22.
17. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.
18. Шухова О. О. До генези та сутності синтаксичного поняття інверсії / О. О. Шухова // Мовознавство. – 2012 – № 6. – С. 70–78.

Одержано редакцією 22.01.14

Прийнято до публікації 17.02.14

Л. В. Прокопчук

Проблема порядка слов в теоретическом и прикладном языкознании

В статье предпринята попытка обобщить опыт изучения особенностей порядка слов в отечественном языкознании, определить те вопросы, которые требуют пересмотра и научного осмысления.

Отмечено, что история изучения порядка слов в украинском языке достигает начала XVII века, однако как в первых грамматиках, так и в грамматиках XIX века, вопросы порядка слов рассматривают, учитывая не языковедческие критерии, а логические или психологические. Это объясняется тем, что они предназначались для школьного преподавания. Авторы грамматик последовательно различают два типа порядка слов, хотя предлагают собственные варианты их номинации. Более подробную классификацию порядка слов предложил М. Перегинец. Ученый выделяет следующие типы порядка слов: естественно-логический, или узуальный; контактный; порядок слов, обусловленный конкретностью, реальностью отдельных понятий; импульсивный; импрессивный; музыкальный, или ритмичный.

В современном языкознании сформировалось два основных подхода к истолкованию понятия «порядок слов»: его рассматривают в связи с грамматическими особенностями языка или в связи с актуальным членением предложения.

Ключевые слова: *порядок слов, прямой порядок слов, не прямой порядок слов, инверсия, синтагматическое членение предложения, актуальное членение предложения.*

L. V. Prokopchuk

The Problem of Word Order in Theoretical and Applied Linguistics

The article represents an attempt to summarize experience in studying peculiar features of the word order in the Ukrainian linguistics and identify the issues that need reviewing and scientific comprehending.

It is noted that the history of the word order study in the Ukrainian language goes back as early as the 17th century, but in the first grammar books as well as in the grammar books in the 19th century, the problems of the word order were presented on the basis of the school methods of teaching a language with no reliance on linguistic criteria, but on logical and psychological ones. The authors of grammar books consistently distinguish between two types of the word order, while offering their own versions of their nomination. The scientific approach to the analysis of issues related to the word order in the Ukrainian language was suggested by Pereginets M. The scientist distinguishes the following types of the word order: natural-logical or usual; contact type; the word order, due to specificity, the reality of individual concepts; impulsive or excitatory; impressive or tensive; musical or rhythmic.

In modern linguistics one can find two main approaches to the interpretation of the term “word order”: it can be viewed in connection with the actual division of a sentence.

Key words: *word order, direct word order, indirect word order, inversion, syntagmatic division of a sentence, actual division of a sentence.*

УДК 81'42: 32

Н. В. Деренчук

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано наукові роботи зарубіжних і вітчизняних дослідників з проблеми формування дискурсу. З'ясовано, що термін «дискурс» у сучасній лінгвістиці використовують для позначення різних видів мови, осмислення яких відбувається з урахуванням мовних і позамовних чинників. Виявлено типологію українського дискурсу, окреслено його проблематику.

У пропонованій праці схарактеризовано основні підходи до визначення поняття «політичний дискурс» в українському мовознавстві. Подано власне витлумачення цього феномена, яке засвідчує, що політичний дискурс – це складне багатоаспектне мовно-комунікативне явище з чіткою соціокультурною спрямованістю та прагматичною семантикою. Доведено важливість екстралінгвістичних чинників, які впливають на породження і сприйняття текстів. Установлено,